

DE MENS EN ZIJN SYMBOLEN

Carl Gustav Jung

De mens en zijn symbolen

Met een inleiding van John Freeman en met
bijdragen van M.L. von Franz, Joseph L. Henderson,
Jolande Jacobi, Aniela Jaffé

De bijdragen van M. L. von Franz en Jolande Jacobi werden
vertaald door Mr. A.J. Blits, de overige door Dr. E. Camerling.

Vijftiende druk, 2016

ISBN 978 90 6069 830 3

Omslagontwerp: Gerolf T'Hoof

© Aldus Books Ltd. London 1964

Nederlandse rechten Lemniscaat b.v. Rotterdam 1966

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar
gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband
of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.

Druk- en bindwerk: Wilco, Amersfoort

*Dit boek is gedrukt op milieuvriendelijk, chloorvrij gebleekt en
verouderingsbestendig papier en geproduceerd in de Benelux,
waardoor onnodig milieuerontreinigend transport is vermeden.*

Inhoud

<i>Inleiding</i>	7
John Freeman	
<i>De benadering van het onbewuste</i>	17
Carl G. Jung	
<i>Oude mythen en de moderne mens</i>	117
Joseph L. Henderson	
<i>Het individuatieproces</i>	178
M.L. von Franz	
<i>De symboliek in de visuele kunsten</i>	256
Aniela Jaffé	
<i>Symbolen in een individuele analyse</i>	310
Jolande Jacobi	
<i>Slot: de wetenschap en het onbewuste</i>	356
M.L. von Franz	
<i>Aantekeningen</i>	370

John Freeman

Inleiding

Het ontstaan van dit boek is merkwaardig genoeg om interessant te zijn en staat in een directe verhouding tot de inhoud en het doel, waarvoor het geschreven is. Laat mij u daarom mogen vertellen, hoe Jung er toe kwam dit boek te schrijven.

Op een dag in het voorjaar van 1959 nodigde de British Broadcasting Corporation mij uit om Dr. Carl Gustav Jung voor de Britse televisie te interviewen. Het interview moest 'diepgaand' zijn. Op dat ogenblik wist ik maar weinig van Jung en zijn werk af en ik vertrok dadelijk naar Zurich om hem in zijn mooie huis aan het meer van Zürich te leren kennen. Dat was het begin van een vriendschap, die voor mij heel veel betekende, en die, naar ik hoop, ook Jung in de laatste jaren van zijn leven enig genoegen verschaft heeft. Het televisie-interview speelt in dit verhaal verder geen rol. Belangrijk is alleen het feit, dat het als zeer succesvol beschouwd werd en dat dit boek door een vreemde combinatie van omstandigheden het eindprodukt van dat succes is.

Eén van de mensen die Jung op het scherm zagen, was Wolfgang Foges, directeur van Aldus Books. Sinds zijn jeugd, toen hij in de nabijheid van de Freuds in Wenen woonde, was Foges bijzonder sterk geïnteresseerd in de ontwikkeling van de moderne psychologie. Terwijl hij Jung over zijn leven, werk en ideeën zag spreken, bedacht Foges plotseling, hoe jammer het was, dat Jung er nooit in geslaagd was om tot het grote publiek door te dringen en altijd als te moeilijk voor het gewone lezende publiek beschouwd werd, terwijl de ontwikkelde lezers in de westerse wereld Freuds werk in grote lijnen zeer goed kennen.

In wezen is Foges de schepper van *De mens en zijn symbolen*. Daar hij op het tv-scherm gemerkt had, dat er een warme per-

soonlijke verhouding tussen Jung en mij bestond, vroeg hij mij of ik mij bij hem wilde aansluiten in een poging om Jung over te halen een paar van zijn belangrijkste en meest fundamentele ideeën uiteen te zetten in een taal en een uitvoerigheid, die voor de niet gespecialiseerde volwassen lezers begrijpelijk en interessant zou zijn. Ik greep die gedachte met beide handen aan en reisde opnieuw naar Zürich, vastbesloten, dat ik Jung van de waarde en het belang van een dergelijk werk zou overtuigen. Jung luisterde in zijn tuin bijna zonder mij te onderbreken gedurende twee uur naar mij – en zei toen neen. Hij zei het op een zeer vriendelijke wijze, maar zeer beslist; hij had in het verleden nooit geprobeerd zijn werk te populariseren en hij was er niet zeker van, dat hij dat nu met goed gevolg zou kunnen doen. In ieder geval was hij oud en tamelijk moe en er helemaal niet op gesteld om een dergelijke langdurende verplichting, waar hij zo sterk aan twijfelde, op zich te nemen.

Jungs vrienden zullen het met mij eens zijn, dat hij een man van zeer positieve beslissingen was. Hij zou een probleem zorgvuldig en zonder haast overwegen, maar wanneer hij zijn antwoord gaf, was dit meestal definitief. Ik keerde zeer teleurgesteld naar Londen terug in de overtuiging dat Jungs weigering het einde van deze hele zaak betekende. Dat had ook zo kunnen zijn, wanneer niet twee factoren tussenbeide gekomen waren, die ik niet voorzien had.

De ene was de vasthoudendheid van Foges, die erop stond Jung nog een keer te benaderen, voor hij zijn nederlaag aanvaardde. De andere was de gebeurtenis, die mij nog steeds verbaast wanneer ik er op terugzie.

Zoals ik reeds gezegd heb, werd het televisieprogramma als een groot succes beschouwd. Jung kreeg hierdoor zeer veel brieven van allerlei slag mensen. Onder hen waren veel gewone mensen zonder medische of psychologische opleiding, die geboeid waren door de imponerende persoonlijkheid, de humor en de bescheiden charme van deze grote mens en die in zijn levensbeschouwing en menselijke persoonlijkheid iets gezien hadden, dat hen zou kunnen helpen. Jung was hier zeer verheugd over, niet

alleen omdat hij die brieven ontving (zijn post was altijd zeer omvangrijk), maar omdat hij deze brieven kreeg van mensen, die normaal geen contact met hem zouden hebben.

Op dit ogenblik had hij een droom, die voor hem zeer belangrijk was. (Wanneer u dit boek leest, zult u begrijpen, hoe belangrijk dat kan zijn.) Hij droomde, dat hij niet in zijn studeerkamer zat en tot de grote artsen en psychiaters sprak, die hem uit de gehele wereld plachten te bezoeken, maar in plaats daarvan op een voor iedereen toegankelijk plein stond en zich tot een menigte mensen richtte, die met opgetogen aandacht naar hem luisterden en *begrepen, wat hij zei...*

Toen Foges Jung een week of twee later nogmaals verzocht een nieuw boek op zich te nemen, dat niet voor de kliniek of de studeerkamer van de filosofie maar voor het grote publiek bestemd zou zijn, liet Jung zich overhalen. Hij stelde twee voorwaarden. Ten eerste moest het boek niet alleen door hemzelf geschreven worden maar een gemeenschappelijke prestatie zijn van hemzelf en een groep van zijn naaste leerlingen, door wie hij zijn methode en zijn leer probeerde voort te zetten. Ten tweede moest de taak van de coördinatie van het werk en het oplossen van de problemen, die tussen de schrijvers en de uitgevers konden oprijzen, aan mij worden toevertrouwd.

Om niet de schijn te wekken, dat deze inleiding de grenzen van een billijke bescheidenheid overschrijdt, moet ik er meteen bij zeggen, dat ik mij door deze laatste voorwaarde gestreeld voelde – echter tot op zekere hoogte. Want ik vernam al spoedig, dat Jung mij beschouwde als iemand met een redelijke, maar niet buitengewone intelligentie en zonder enige degelijke kennis van de psychologie en dat dit in de grond de reden was, waarom hij mij gekozen had. Op deze wijze vertegenwoordigde ik voor Jung de ‘gemiddelde lezer’ van zijn boek. Wat ik begreep, zou begrijpelijk zijn voor iedereen, die er belangstelling voor had; waarmee ik moeite had, zou misschien ook te moeilijk of duister zijn voor sommige van zijn lezers. Niet bovenmatig gevleid door dit oordeel over mijn rol, heb ik er niettemin met de grootste nauwgezetheid op aangedrongen (ik vrees soms tot wanhoop van de

schrijvers), dat iedere paragraaf geschreven en zo nodig herschreven zou worden tot een graad van duidelijkheid en onduidelijkheid bereikt werd, die mij veroorlooft om vol vertrouwen te zeggen, dat dit boek helemaal voor de gemiddelde lezer ontworpen is en zich tot hem richt en dat de ingewikkelde onderwerpen, die erin besproken worden, met een zeldzame en animerende eenvoud behandeld zijn.

Na veel overleg werd besloten, dat 'de mens en zijn symbolen' het veelomvattende onderwerp van dit boek zou zijn. Jung koos als zijn medewerkers in dit werk: Dr. Marie-Louise von Franz uit Zürich, die misschien wel zijn intiemste vertrouweling en vriendin op het gebied van zijn beroep was; Dr. Joseph L. Henderson uit San Francisco, een van de meest vooraanstaande en vertrouwde leerlingen van Jung in Amerika; mevr. Aniela Jaffé uit Zürich, die niet alleen een zeer ervaren analytica is maar tevens Jungs vertrouwde secretaresse en zijn biografe; en Dr. Jolande Jacobi, die de meest ervaren schrijfster uit Jungs naaste omgeving is. Deze vier mensen werden deels gekozen op grond van hun bekwaamheid en hun ervaring in de speciale onderwerpen, die hun werden toevertrouwd, deels omdat Jung er bij ieder van hen volkomen op kon vertrouwen, dat zij als leden van een team op geheel onzelfzuchtige wijze volgens zijn instructies zouden werken. Jungs persoonlijke verantwoording bestond uit het onderwerpen van de structuur van het gehele boek, het toezicht houden op en leiden van het werk van zijn medewerkers en het schrijven van het fundamentele hoofdstuk 'De Benadering van het Onbewuste'.

Het laatste jaar van zijn leven was bijna geheel aan dit boek gewijd en toen hij in juni 1961 stierf, was zijn eigen deel voltooid. (Hij maakte dit feitelijk slechts 10 dagen voor zijn laatste ziekte af.) Ook waren de hoofdstukken van zijn medewerkers alle door hem in concept goedgekeurd. Na zijn overlijden nam Dr. von Franz alle verantwoordelijkheid voor de voltooiing van het boek in overeenstemming met Jungs uitdrukkelijke instructies op zich. Het onderwerp en de hoofdlijnen van 'De Mens en zijn Symbolen' waren – ook in detail – door Jung zelf vastgelegd.

Het hoofdstuk, dat zijn naam draagt is (afgezien van een nogal uitgebreide redactie om de begrijpelijkheid van de doorsnee lezer te verhogen) volkomen Jungs eigen werk. Het was, tussen twee haakjes, in het Engels geschreven. De overige hoofdstukken zijn onder Jungs leiding en supervisie door de verschillende auteurs geschreven. De uiteindelijke redactie van het gehele werk is na Jungs overlijden door Dr. von Franz gedaan met een geduld, begrip en opgeruimdheid, waarvoor zowel de uitgevers als ikzelf haar veel dank verschuldigd zijn.

En nu tenslotte over de inhoud van het boek zelf:

Jungs denken heeft de wereld van de moderne psychologie sterker gekleurd dan menigeen, die slechts een oppervlakkige kennis hiervan bezit, zich realiseert. Welbekende uitdrukkingen als b.v. 'geëxtraverteerd', 'geïntroverteerd' en 'archetype' zijn allemaal Jungse begrippen – geleend en soms misbruikt door anderen. Maar zijn allergrootste bijdrage tot de opvattingen van de psychologie is zijn begrip van het onbewuste, niet (zoals het 'onderbewustzijn' van Freud) een soort rommelkast voor verdrongen wensen, maar een wereld, die een even essentieel en wezenlijk deel van het individuele leven is als de bewuste, 'denkende' wereld van het ego, maar dan oneindig veel groter en rijker. De taal en de 'personen' van het onbewuste zijn symbolen en de communicatiemiddelen zijn de dromen.

Een onderzoek betreffende 'de mens en zijn symbolen' is dus feitelijk een onderzoek naar de verhouding van de mens tot zijn eigen onbewuste. Daar bovendien in Jungs zienswijze het onbewuste de grote gids, vriend en raadgever van het bewustzijn is, staat dit boek rechtstreeks in verband met het bestuderen van mensen en hun geestelijke problemen. Wij kennen het onbewuste en treden hiermee voornamelijk door de dromen (in een soort pendeldienst) in verbinding. U zult overal in dit boek (vooral in Jungs eigen hoofdstuk) merken, dat op een opvallende wijze de nadruk op de belangrijkheid van de dromen in het leven van de enkeling gelegd wordt.

Het zou mijnerzijds ongepast zijn, indien ik zou proberen om

Jungs werk voor zijn lezers te interpreteren. Velen onder hen zullen zeker beter hiertoe bevoegd zijn dan ik. U zult zich herinneren, dat mijn rol slechts hierin bestond, dat ik als een soort ‘begrijpelijkheids-filter’ moest dienen en in geen geval als vertolker. Desniettemin waag ik het twee punten naar voren te brengen, die mij als leek belangrijk lijken en die voor anderen, die op dit gebied niet deskundig zijn, ook nuttig kunnen zijn. Het eerste punt heeft betrekking op de dromen. Voor de Jungianen is de droom niet een soort gestandaardiseerd cryptogram, dat met behulp van een verklarende woordenlijst over de betekenis van symbolen ontcijferd kan worden. Hij is een integrerende, belangrijke en persoonlijke uitdrukking van het onbewuste van een bepaald mens. Hij is even ‘werkelijk’ als ieder fenomeen, dat met het individu verbonden is. Het persoonlijke onbewuste van de dromer staat alleen met de dromer in verbinding en kiest zijn symbolen voor zijn eigen doel, een doel, dat alleen maar betekenis heeft voor de dromer en voor niemand anders. Zo is de interpretatie van dromen, onverschillig of deze nu door de analyticus of door de dromer zelf gebeurt, voor de jungiaanse psycholoog een geheel persoonlijke en individuele (en daarbij soms ook een proefondervindelijke en zeer langdurige) zaak, die zeker niet met behulp van vaststaande regels ondernomen kan worden.

Omgekeerd betekent dit, dat de mededelingen van het onbewuste voor de dromer van het allergrootste belang zijn – dat is heel natuurlijk, omdat het onbewuste op zijn minst de helft van zijn gehele wezen omvat. Deze mededelingen bieden hem vaak raad en leiding, die hij uit geen enkele andere bron zou kunnen krijgen. Zo beschreef ik, toen ik Jungs droom over het toespreken van de grote menigte mensen weergaf, niet een stukje magie en suggereerde ook niet, dat Jung liefhebberde in toekomstvoorspellingen. Ik vertelde alleen in eenvoudige bewoordingen, hoe Jung van zijn eigen onbewuste ‘de raad kreeg’ om een ontoereikend oordeel, dat hij alleen met het bewuste deel van zijn geest geveld had, te herzien. Hieruit volgt, dat een rechtgeaarde Jungiaan het optreden van dromen gedurende de slaap niet alleen maar als een toevalligheid kan beschouwen. Integendeel, het

vermogen om contact met het onbewuste te vormen, is een deel van de gehele mens en de Jungianen ‘leren’ zichzelf (ik kan hier geen betere uitdrukking voor bedenken) om ontvankelijk te zijn voor dromen. Toen Jung dan ook geconfronteerd werd met de hachelijke vraag, of hij dit boek al dan niet zou schrijven, kon hij bij het nemen van zijn besluit zowel uit de hulpbronnen van zijn bewustzijn als uit die van zijn onbewuste putten. In dit hele boek zult u merken, dat de droom behandeld wordt als een rechtstreekse, persoonlijke en zinvolle mededeling aan de dromer – een mededeling, die symbolen gebruikt, die alle mensen met elkaar gemeen hebben. De droom gebruikt deze symbolen echter bij iedere gelegenheid op een volkomen persoonlijke wijze, die uitsluitend met een volstrekt individuele ‘sleutel’ geïnterpreteerd kan worden.

Het tweede punt, waar ik op wil wijzen, is een merkwaardig kenmerk, dat alle schrijvers van dit boek – en misschien wel alle Jungianen – met elkaar gemeen hebben, n.l. dat van de beredenerende methode. Mensen, die er zich toe beperken om uitsluitend in de wereld van het bewustzijn te leven en de verbinding met het onbewuste verwerpen, zijn voor zichzelf verplicht geheel volgens de wetten van het bewuste conventionele leven te leven. Met de onfeilbare (maar vaak zinloze) logica van de algebraïsche vergelijking redeneren zij vanuit vooronderstelde premissen naar onbetwistbaar afgeleide conclusies. Het lijkt mij, dat Jung en zijn collegae (of zij het weten of niet) de beperkingen van deze methode van redeneren verwerpen. Zij negeren de logica niet, maar het lijkt alsof zij voortdurend zowel met het bewustzijn als met het onbewuste discussiëren. Hun dialectische methode is op zichzelf beschouwd symbolisch en vaak wijdlopig. Zij overtuigen niet door het scherp gerichte zoeklicht van het syllogisme maar door affasten, door herhaling, door een steeds weer terugkerende visie op hetzelfde onderwerp, dat iedere keer vanuit een enigszins andere hoek gezien wordt – tot de lezer, die zich nooit bewust was van een bepaald ogenblik, waarop een beslissend bewijs geleverd werd, merkt, dat hij zonder het zelf te weten een omvangrijkere waarheid omvat en in zich opgenomen heeft.

Jungs redeneringen (en die van zijn collegae) bewegen zich als een opwaarts gaande spiraal rond zijn onderwerp, zoals een vogel een boom omcirkelt. Zolang hij dicht bij de grond is, ziet de vogel aanvankelijk slechts een verwarring van bladeren en takken. Wanneer hij op zijn spiraalvormige vlucht hoger en hoger komt, vormen de steeds weer terugkerende aspecten van de boom langzamerhand een geheel en gaan zij in een bepaalde verhouding tot hun omgeving staan. Sommige lezers zullen deze ‘spiraalvormige’ wijze van redeneren misschien gedurende een paar bladzijden duister en zelfs verwarrend vinden – maar ik vermoed, dat dit niet lang zal duren. Zij is karakteristiek voor de methode van Jung en de lezer zal al spoedig merken, dat hij hierdoor op een overtuigende en hoogst boeiende reis meegenomen wordt. De verschillende delen van dit boek spreken voor zichzelf en hebben geen lange inleiding van mij nodig. Jungs eigen hoofdstuk brengt de lezer in kennis met het onbewuste, de archetypen en de symbolen, die de taal ervan vormen en de dromen, waardoor het zich kenbaar maakt. In het volgende hoofdstuk geeft Dr. Henderson een beeld van het optreden van verschillende archetypische patronen in de oude mythologie, de legenden en het primitieve ritueel. In het hoofdstuk, dat ‘Het Individuatieproces’ heet, beschrijft Dr. von Franz het proces, waardoor het bewustzijn en het onbewuste in een mens elkaar leren kennen, respecteren en helpen. In zeker opzicht bevat dit hoofdstuk niet slechts het kardinale punt van het hele boek, maar misschien wel het meest wezenlijke van Jungs levensbeschouwing. De mens wordt volledig, geïntegreerd, kalm, vruchtbaar en gelukkig, wanneer (en slechts wanneer) het proces van de individuatie voltooid is en wanneer bewustzijn en onbewuste geleerd hebben om in vrede met elkaar te leven en elkaar aan te vullen. Evenals Dr. Henderson stelt ook mevrouw Jaffé zich tot doel in de bewuste structuur van het bewustzijn te tonen, hoe de belangstelling van de mens zich steeds weer naar de symbolen van het onbewuste wendt – zodat wij hier bijna van een obsessie kunnen spreken. Zij bezitten voor hem een veelzeggende, bijna voedende en krachtgevende, innerlijke aantrekkingskracht – onverschillig of zij nu

optreden in de mythen en sprookjes, die Dr. Henderson analyseert, of in de visuele kunsten, die ons, zoals mevrouw Jaffé aantoon, bevredigen en vreugde schenken door voortdurend een beroep op ons onbewuste te doen.

Tenslotte moet ik nog een paar woorden zeggen over het hoofdstuk van Dr. Jacobi. Dit staat enigszins apart van de rest van het boek. Het is in feite in verkorte vorm het verhaal over een interessante en geslaagde analyse. De waarde van een dergelijk hoofdstuk in dit boek is zonder meer duidelijk. Toch is hier een korte waarschuwing noodzakelijk. In de eerste plaats bestaat er zoals Dr. von Franz aantoon, niet zo iets als een typisch jungiaanse analyse. Dat is onmogelijk, omdat iedere droom een eigen en persoonlijke mededeling bevat en geen twee dromen de symbolen van het onbewuste op dezelfde wijze gebruiken. Daarom is iedere jungiaanse analyse eenmalig. Wij zouden op een dwaalspoor gebracht worden, wanneer wij deze analyse, die aan het klinische dossier van Dr. Jacobi ontleend is (of welke andere dan ook), als 'representatief' of 'typisch' zouden beschouwen. Alles, wat men over het geval 'Henry' en zijn soms sombere dromen kan zeggen, is, dat dit een zuiver voorbeeld is van de wijze, waarop in een speciaal geval de methode van Jung toegepast kan worden. Het tweede punt, waarop ik wil wijzen is, dat voor een volledig verslag van een analyse, zelfs al zou het om een relatief ongecompliceerd geval gaan, een heel boek nodig zou zijn. Het verslag over de analyse van Henry heeft door de samenvatting natuurlijk wel iets geleden. Zo zijn b.v. de verwijzingen naar de *I Ching* enigszins duister geworden en hebben door het feit, dat zij buiten de gehele context gegeven zijn, aan het geheel een onnatuurlijk (en voor mij onbevredigend) occult tintje gegeven. Niettemin zijn wij tot de conclusie gekomen, dat zowel de duidelijkheid als de menselijke interesse van Henry's analyse een grote verrijking van dit boek betekent – en ik ben er zeker van, dat de lezer het hierin met mij eens is.

Ik begon met u te vertellen, hoe Jung ertoe kwam *De mens en zijn symbolen* te schrijven. Ik eindig met de lezer eraan te herinneren, welk een merkwaardige – en misschien unieke – publi-

catie dit is. Carl Gustav Jung was een van de grote artsen van alle tijden en een van de grote denkers van deze eeuw. Zijn doel was altijd mannen en vrouwen te helpen om zichzelf te kennen, zodat zij door zelfkennis en een bezonnen gebruik van hun eigen wezen volle, rijke en gelukkige levens konden leiden. Aan het einde van zijn leven, dat zo vol, rijk en gelukkig was, als ik ooit bij een mens gezien heb, besloot hij de kracht die hem nog restte, te gebruiken om een boodschap te richten tot een groter publiek dan hij ooit tevoren geprobeerd had te bereiken. Hij voltooide zijn taak en zijn leven in dezelfde maand. Dit boek is zijn nalatenschap aan het grote lezende publiek.

Carl G. Jung

De benadering van het onbewuste

De belangrijkheid van de dromen

De mens gebruikt het gesproken of geschreven woord om de betekenis uit te drukken van dat, wat hij wil mededelen. Zijn taal is vol symbolen, maar hij gebruikt ook dikwijls tekens of beelden, die niet strikt beschrijvend zijn. Sommige bestaan slechts uit afkortingen of een reeks hoofdletters, zoals b.v. VN, UNICEF of UNESCO; andere zijn algemeen bekende handelsmerken, namen van patentmedicijnen, ordeteken en insignes. Ofschoon deze op zichzelf beschouwd zinloos zijn, hebben zij door algemeen gebruik en weloverwogen bedoeling een herkenbare betekenis gekregen. Het zijn tekens en zij doen niets anders dan de objecten, waarmee zij verbonden zijn, aanduiden.

Wat wij een symbool noemen, is een uitdrukking, een naam of zelfs een beeld, dat uit het dagelijkse leven bekend kan zijn, maar dat toch naast de conventionele en voor de hand liggende betekenis nog specifieke bijbetekenissen bezit. Het laat iets doorschemeren, dat vaag, of voor ons verborgen is. Zo zijn b.v. veel monumenten op Kreta door het teken van de dubbele dwarsbijl gekenmerkt. Dit is een object dat wij kennen, maar wij weten niet wat de symbolische implicaties hiervan zijn. Als ander voorbeeld kunnen wij het geval van de Indiaan nemen, die na een bezoek aan Engeland thuis aan zijn vrienden vertelde, dat de Engelsen dieren vereren, omdat hij in oude kerken adelaars, leeuwen en ossen gevonden had. Hij was er zich niet van bewust (evenmin als dat bij veel christenen het geval is), dat deze dieren symbolen van de Evangelisten zijn en dat zij ontleend zijn aan het visioen van Ezekiël en dat dit laatste op zijn beurt weer een

analogie bezit in de Egyptische zonnegod Horus en zijn vier zonen. Bovendien zijn er voorwerpen zoals het wiel en het kruis, die in de gehele wereld bekend zijn en toch onder bepaalde omstandigheden een symbolische betekenis bezitten. Wat zij precies symboliseren is nog steeds een onderwerp van polemische bespiegelingen.

Zo is een woord of een beeld symbolisch, wanneer het meer laat doorschemeren dan de meest voor de hand liggende en directe betekenis. Het bezit een ruimer 'onbewust' aspect, dat nooit precies gedefinieerd of ten volle uitgelegd wordt. Men kan evenmin de hoop koesteren het te definiëren of uit te leggen. Wanneer de geest het symbool verkent, wordt hij naar ideeën geleid, die buiten het bevattingsvermogen van de rede liggen. Het wiel kan onze gedachten naar de voorstelling van een 'goddelijke' zon leiden, maar op dit punt moet de rede haar incompetentie toegeven. De mens is niet in staat om te definiëren wat een 'goddelijk' wezen is. Wanneer wij iets met al onze intellectuele beperkingen 'goddelijk' noemen, hebben wij hieraan slechts een naam gegeven, die wel op een geloof maar nooit op een op feiten berustend bewijs gebaseerd kan zijn.

Omdat er ontelbare dingen zijn, die buiten de draagwijdte van het menselijke begrip staan, gebruiken wij voortdurend symbolische uitdrukkingen om voorstellingen weer te geven, die wij niet kunnen definiëren of ten volle kunnen begrijpen. Dat is een van de redenen, waarom alle godsdiensten een symbolische taal of symbolische beelden gebruiken. Dit bewuste gebruik van de symbolen is echter slechts één aspect van een zeer belangrijk psychologisch feit: de mens produceert ook onbewust en spontaan symbolen in de vorm van dromen.

Het is niet gemakkelijk om dit punt te begrijpen. Maar het moet begrepen worden, willen wij meer weten over de wijze waarop de menselijke geest werkt. Wanneer wij even nadenken, moeten wij ons realiseren dat de mens iets nooit ten volle waarneemt of volledig kan bevatten. Hij kan zien, horen, aanraken en proeven; maar hoever hij kan zien, hoe goed hij hoort, wat zijn tastzin hem vertelt en wat hij proeft, is van het aantal en de

hoedanigheid van zijn zintuigen afhankelijk. Deze beperken zijn waarnemingen van de hem omringende wereld. Door het gebruik van wetenschappelijke instrumenten kan hij de ontoereikendheid van zijn zintuigen gedeeltelijk compenseren. Hij kan b.v. de omvang van zijn gezichtsveld vergroten door het gebruik van lenzen, of dat van zijn gehoor door elektrische amplificatie. Maar zelfs het apparaat dat met de meeste zorg vervaardigd is, kan niet meer doen dan verafgelegen of kleine voorwerpen binnen het bereik van zijn ogen brengen of zwakke geluiden hoorbaar maken. Onverschillig welke instrumenten hij gebruikt, op een bepaald punt bereikt hij de grens van de zekerheid, die door bewuste kennis niet overschreden kan worden.

Bovendien bestaan er de onbewuste kanten van onze waarneming van de werkelijkheid. In de eerste plaats moet men rekening houden met het feit, dat werkelijk bestaande fenomenen, b.v. visuele gewaarwordingen en geluiden, zelfs indien onze zintuigen hierop reageren, op de een of andere wijze van het gebied van de werkelijkheid in dat van de geest omgezet worden. In de geest worden zij psychische gebeurtenissen, waarvan de uiteindelijke aard onkenbaar is, omdat de psyche haar eigen psychische wezen niet kan kennen. Zo bevat iedere ervaring een niet nader te bepalen aantal onbekende factoren, om nog maar niet te spreken over het feit, dat ieder concreet object altijd in bepaalde opzichten onbekend is, omdat wij niet kunnen weten, wat de uiteindelijke aard van de materie zelf is.

Er zijn altijd bepaalde gebeurtenissen, waarvan wij bewust geen nota genomen hebben. Zij zijn als het ware beneden de drempel van het bewustzijn gebleven. Zij hebben plaats gehad, maar zijn buiten ons bewuste weten om subliminaal opgenomen. Wij kunnen ons alleen maar bewust worden van dergelijke gebeurtenissen op een moment, waarop onze intuïtie gaat werken, of door een proces van diep nadenken, waardoor wij pas later beseffen dat deze dingen gebeurd moeten zijn. Ofschoon wij oorspronkelijk misschien de emotionele en vitale belangrijkheid ervan genegeerd hebben, wellen zij, als een later bij ons opkomende gedachte, spontaan uit het onbewuste op.

Zij kunnen b.v. in de vorm van een droom optreden. Als regel kan men zeggen, dat de onbewuste kant van iedere gebeurtenis ons in de dromen onthuld wordt, waar hij dan niet als een op de rede gebaseerde gedachte optreedt maar als een symbolisch beeld. Historisch beschouwd was het de bestudering van de dromen, die de psychologen voor het eerst in staat stelde om de onbewuste aspecten van bewuste psychische gebeurtenissen te onderzoeken.

Juist op grond van dit bewijsmateriaal nemen de psychologen aan, dat er een onbewuste psyche bestaat – ofschoon verschillende geleerden en filosofen het bestaan ervan ontkennen. Zij betogen op naïeve wijze, dat een dergelijke onderstelling het bestaan van twee ‘subjecten’ of (om het in gewone bewoordingen te zeggen) van twee persoonlijkheden binnen hetzelfde individu insluit. Dat is nu echter juist, wat dit volkomen terecht – betekent. En het is een van de bezoeken van de moderne mens, dat veel mensen aan deze gespleten persoonlijkheid lijden. Het is zeker geen pathologisch symptoom, maar een normaal feit, dat men op ieder ogenblik en overal kan waarnemen. De neuroticus is beslist niet de enige mens, wiens rechterhand niet weet, wat de linker doet. Deze hachelijke situatie is een symptoom van een algemene onbewustheid, die onloochenbare en gemeenschappelijke erfenis van de gehele mensheid.

De mens heeft het bewustzijn langzaam en moeizaam ontwikkeld, en wel in een proces, dat onnoemelijk vele eeuwen vergde om het geciviliseerde stadium te bereiken. Dit laatste wordt op willekeurige wijze gerekend vanaf de uitvinding van het schrift in ongeveer 4000 v.C. Deze evolutie is nog verre van voltooid, want grote gebieden van de menselijke geest zijn nog altijd in duisternis gehuld. Wat wij de ‘psyche’ noemen, is in geen geval identiek met ons bewustzijn en de inhouden hiervan.

Ieder, die het bestaan van het onbewuste ontkent, neemt in werkelijkheid aan, dat onze huidige kennis van de psyche volledig is. Het is duidelijk, dat dit geloof even onjuist is als de onderstelling, dat wij alles van de natuur van het heelal zouden weten, wat men hier ooit van zal kennen. Onze psyche is een deel

van de natuur en haar raadsels zijn even onbegrensd. Wij kunnen noch de psyche noch de natuur definiëren. Wij kunnen slechts mededelen, dat wij geloven dat zij zijn, en naar ons beste vermogen beschrijven hoe zij functioneren. Daarom bestaan er, afgezien van het door het medische onderzoek bijeengebrachte bewijsmateriaal, sterke logische redenen om beweringen als: ‘Er bestaat geen onbewuste’ te verwerpen. Mensen, die dergelijke dingen zeggen, brengen alleen maar een eeuwenoud ‘misonëisme’ – een angst voor het nieuwe en het onbekende – tot uitdrukking.

Er bestaan historische redenen voor deze weerstand tegen de gedachte, dat er een onbewust deel van de menselijke psyche bestaat. Het bewustzijn is een zeer recente aanwinst van de natuur en bevindt zich nog altijd in een ‘experimenteel’ stadium. Het is broos, wordt door specifieke gevaren bedreigd en raakt gemakkelijk verwond. De antropologen hebben dan ook opgemerkt, dat een van de meest voorkomende geestelijke stoornissen bij primitieve volkeren datgene is, wat zij zelf ‘het verlies van een ziel’ noemen. Zoals de naam reeds aanduidt, betekent dit een merkbare splitsing (of technisch uitgedrukt een dissociatie) van het bewustzijn.

Bij dergelijke volkeren, waarvan het bewustzijn op een ander ontwikkelingsniveau staat als het onze, wordt de ‘ziel’ (of de psyche) niet als een eenheid gevoeld. Veel primitieve volkeren nemen aan, dat de mens naast zijn eigen ziel een ‘woud-ziel’ bezit en dat deze woud-ziel geïncarneerd is in een wild dier of een boom, waarmee de individuele mens een soort psychische identiteit bezit. De eminente Franse etnoloog Lucien Lévy-Brühl noemde dit een ‘mystieke participatie’. Onder de druk van een ongunstige kritiek trok hij deze term later weer in, maar ik geloof, dat zijn critici ongelijk hadden. Het is een bekend psychologisch feit, dat een mens een dergelijke onbewuste identiteit met een ander mens of met een object kan hebben.

Deze identiteit kan bij primitieve volkeren verschillende vormen aannemen. Is de woud-ziel die van een dier, dan wordt het dier zelf als een soort broeder van de mens beschouwd. Zo ge-

looft men b.v. dat een man, wiens broeder een krokodil is, veilig is, wanneer hij in een door krokodillen onveilig gemaakte rivier zwemt. Zit de woud-ziel in een boom, dan gelooft men dat de boom een soort ouderlijke autoriteit over de betreffende mens bezit. In beide gevallen wordt een aan de woud-ziel toegebracht letsel geïnterpreteerd als een letsel, dat aan de betreffende mens is toegebracht.

Bij sommige stammen neemt men aan, dat de mens een aantal zielen bezit. Dit geloof is een uiting van het gevoel van sommige primitieve mensen, dat zij uit een aantal met elkaar verbonden, maar toch van elkaar te onderscheiden eenheden bestaan. Dit betekent, dat de psyche van deze mens nog ver van een veilige synthese verwijderd is. Integendeel, deze psyche dreigt maar al te gemakkelijk onder de stormloop van onbeheerste emoties in fragmenten uiteen te vallen.

Ofschoon deze situatie ons uit de onderzoekingen van de antropologen goed bekend is, is zij voor onze eigen, verder ontwikkelde civilisatie niet zo onbelangrijk als men misschien wel zou denken. Wij kunnen ook in een toestand van dissociatie geraken en onze identiteit verliezen. Wij kunnen door stemmingen beheerst en hierdoor veranderd worden, of onredelijk worden en niet meer in staat zijn om ons belangrijke feiten betreffende ons zelf of andere mensen te herinneren, zodat anderen ons vragen: 'Wat voor de drommel bezielt je toch?' Wij zeggen, dat wij in staat zijn om 'ons te beheersen', maar zelfbeheersing is een zeldzame en opmerkelijke deugd. Wij denken misschien, dat wij ons beheersen; en toch kan een vriend ons gemakkelijk dingen over ons vertellen, waar wij zelf niets van weten.

Ongetwijfeld heeft het bewustzijn van de mens, zelfs in wat wij een hoog beschavingsniveau noemen, nog geen redelijke graad van continuïteit verworven. Het is nog kwetsbaar en aan fragmentatie blootgesteld. Toch is dit vermogen om een deel van onze geest af te zonderen in werkelijkheid een waardevol kenmerk. Het stelt ons in staat om ons op een bepaald ogenblik op één ding te concentreren en al het andere, dat onze aandacht zou

kunnen opeisen, uit te sluiten. Maar er bestaat een enorm verschil tussen een bewust besluit om een deel van onze psyche af te zonderen en tijdelijk te onderdrukken, en een toestand, waarin dat spontaan zonder onze voorkennis of toestemming en zelfs tegen onze eigen bedoeling in gebeurt. Het eerste is een prestatie van de beschaving, het laatste een primitief ‘verlies van een ziel’ of zelfs de pathologische oorzaak van een neurose.

Zo is zelfs in onze tijd de eenheid van het bewustzijn nog altijd een twijfelachtige zaak. Deze eenheid kan maar al te gemakkelijk verbroken worden. Het vermogen om onze emoties te beheersen mag misschien van het ene standpunt beschouwd wenselijk zijn, vanuit een ander standpunt gezien kan het echter een twijfelachtig vermogen zijn, want het zou onze omgang met andere mensen van verscheidenheid, kleur en warmte kunnen beroven.

Tegen deze achtergrond moeten wij de dromen – deze luchtige, ontwijkende, onbetrouwbare, vage en onzekere fantasieën – opnieuw in ogenschouw nemen. Om mijn standpunt te verklaren, zou ik willen beschrijven, hoe dit zich gedurende een periode van vele jaren ontwikkelde en hoe ik tot de conclusie kwam, dat dromen de meest voorkomende en universeel toegankelijke bron voor het onderzoek van het symboliserende vermogen van de mens zijn.

Sigmund Freud was de pionier, die het eerst de onbewuste achtergrond van het bewustzijn trachtte te onderzoeken. Hij werkte op grond van de algemene onderstelling, dat dromen niet toevallig optreden maar met bewuste gedachten en problemen verbonden zijn. Deze opvatting was geen willekeurige gedachte. Zij was gebaseerd op de conclusie van eminente neurologen (b.v. van Pierre Janet), dat neurotische symptomen met een of andere bewuste ervaring in verband staan.

Reeds vóór het begin van deze eeuw hadden Freud en Joseph Breuer ingezien, dat neurotische symptomen, zoals b.v. hysterie, bepaalde soorten pijn en abnormaal gedrag, in werkelijkheid symbolisch zinvol zijn. Zij zijn een van de wijzen, waarop het onbewuste zich uit, zoals ook in dromen het geval kan zijn, en zij

zijn even symbolisch. Zo kan b.v. een patiënt, die tegenover een ondraaglijke situatie staat, een kramp ontwikkelen, zodra hij iets probeert in te slikken: 'Hij kan het niet slikken'. Een andere patiënt heeft onder dergelijke omstandigheden, die een sterke psychologische druk op hem uitoefenen, een astma-aanval: 'Hij kan de verstikkende atmosfeer thuis niet verdragen'. Een derde lijdt aan een eigenaardige verlamming van de benen. Hij kan niet lopen, d.w.z. 'Hij kan niet verder gaan'. Een vierde, die braakt, wanneer hij iets eet, kan een onaangenaam feit 'niet verteren'. Ik zou nog een groot aantal van dergelijke voorbeelden kunnen geven, maar lichamelijke reacties zijn niet de enige vorm waarin de problemen, die ons onbewust hinderen, zich uiten. Zij komen meestal in onze dromen tot uitdrukking.

Iedere psycholoog, die geluisterd naar een groot aantal mensen, die hun dromen beschrijven, weet, dat de droomsymbolen een veel grotere verscheidenheid vertonen dan de lichamelijke symptomen van de neurose. Zij bestaan vaak uit ingewikkelde en schilderachtige fantasieën. Gebruikt de analyticus, die met het droommateriaal geconfronteerd wordt, echter Freuds oorspronkelijke techniek van de 'vrije associatie', dan merkt hij, dat de dromen uiteindelijk tot bepaalde grondpatronen gereduceerd kunnen worden. Deze techniek speelde een belangrijke rol in de ontwikkeling van de psychoanalyse, want zij stelde Freud in staat om de dromen te gebruiken als uitgangspunt, van waaruit men wellicht het onbewuste probleem van de patiënt kon onderzoeken.

Freud merkte, dat een dromer, wanneer men hem aanmoedigt om door te gaan met het spreken over de beelden in zijn droom en over de gedachten, die zich in verband hiermee aan hem opdringen, zich bloot zal geven en de onbewuste achtergrond van zijn kwaal zal onthullen, zowel in wat hij zegt, als in wat hij opzettelijk verzwijgt. Deze waarneming dringt in al haar eenvoud toch diep in het probleem door. De gedachten van de dromer kunnen irrationeel en onbelangrijk lijken, maar na enige tijd kan men tamelijk gemakkelijk zien, wat hij probeert te vermijden en welke onaangename gedachte of ervaring hij on-

derdrukt. Hoe hij dit ook probeert te camoufleren, alles, wat hij zegt, wijst naar de kern van zijn moeilijkheid. Een arts ziet zoveel dingen van de zelfkant van het leven, dat hij zelden ver bezijden de waarheid is, wanneer hij de bedekte toespelingen, die zijn patiënt maakt, als tekenen van een slecht geweten interpreteert. Wat hij tenslotte ontdekt, bevestigt ongelukkigerwijze zijn verwachtingen. Tot zover kan niemand iets inbrengen tegen de theorie van Freud, dat verdringing en wensvervulling blijkbaar de oorzaak van de symboliek van de droom zijn.

Freud kende aan de dromen een bijzondere waarde toe als uitgangspunt voor het proces van de 'vrije associatie'. Na enige tijd kreeg ik echter het gevoel, dat de rijke fantasieën, die het onbewuste in de slaap produceert, op deze manier op een misleidende en ontoereikende wijze gebruikt werden. Ik begon hier pas werkelijk aan te twijfelen, toen een van mijn collega's met mij sprak over een ervaring, die hij gedurende een lange treinreis in Rusland gehad had. Ofschoon hij noch de taal kende, noch de cyrillische schrifttekens kon ontcijferen, merkte hij, dat hij over de vreemde letters, waarin de aankondigingen van de spoorwegen geschreven waren, mijmerde en in een soort droomtoestand verviel, waarin hij er allerlei betekenissen voor verzon. De ene gedachte leidde naar de andere en in zijn ontspannen stemming merkte hij, dat deze 'vrije associatie' een groot aantal oude herinneringen wakker riep. Tot zijn grote ergernis bemerkte hij, dat hiertoe verschillende reeds lang begraven onaangename onderwerpen behoorden, dingen, die hij wilde vergeten en *bewust* vergeten had. Hij was in werkelijkheid gekomen bij datgene, wat de psychologen zijn 'complexen' zouden noemen – d.w.z. die verdrongen emotionele onderwerpen, die aanhoudende psychische storingen en in vele gevallen zelfs de symptomen van een neurose kunnen veroorzaken.

Deze episode opende mij de ogen voor het feit, dat men niet noodzakelijk de droom als uitgangspunt van het proces van de 'vrije associatie' hoeft te gebruiken, wanneer men de complexen van de patiënt wil ontdekken. Zij toonde mij, dat men het middelpunt vanuit ieder punt van het kompas bereiken kan. Men